

Prostko-Prostyński Jan, rec. książki: Theodor Mommsen, *Römische Kaisergeschichte. Nach den Vorlesungs-Mitschriften von Sebastian und Paul Hensel 1882/86*, hrsg. von Barbara und Alexander Demandt, München 1992, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1995, t. 7, s. 387–390.

<https://doi.org/10.14746/bp.1995.7.39>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54237>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

prace zajmujące się problemami religii bazujące na analizie przedstawień, również w rodzimej literaturze⁵.

Książka, choć w sposób niekompletny, wypełnia wyraźną lukę, ponieważ w języku polskim nie dysponujemy nowym, dobrym podręcznikiem dziejów religii, który odpowiadałby stanowi współczesnego religioznawstwa⁶. Rozdziały dotyczące religii greckiej w *Historii wierzeń i idei religijnych* M. Eliadego, choć niezmiernie interesujące, dotyczą tylko wybranych zagadnień⁷. Praca W. Lengauera przekracza tym samym ramy „rzeczy do czytania”.

Lechosław Olszewski

⁵ Zob. np. M. L. Bernhard, *Dziewczynki z Brauron*, Meander 1979, 5-6, s. 283-294.

⁶ Na podstawie badań uczonych francuskich skonstruowano rozdz. *Religia*, w: B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, I: *Do końca wojen perskich*, Warszawa 1988, s. 297-335.

⁷ M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, I, Warszawa 1988, rozdz. X-XII, s. 175-211; II, Warszawa 1994, rozdz. XXII, s. 121-140.

Theodor Mommsen, *Römische Kaisergeschichte. Nach den Vorlesungs-Mitschriften von Sebastian und Paul Hensel 1882/86*, hrsg. von Barbara und Alexander Demandt, München 1992, ss. 634, 16 ilustracji poza tekstem.

Chyba do rzędu sensacji naukowych należy zaliczyć odnalezienie w 1980 roku w jednym z antykwaratów w Norymberdze wykładów Mommsena z dziejów Rzymu pod rządami cesarzy, spisanych rękami dwóch jego studentów – Paula i Sebastiana Henselów. Rękopis ten wypatrzyło niezawodne bibliofilskie oko znanego berlińskiego starożytnika A. Demandta¹.

Jak wiadomo, pierwsze trzy tomy (woluminy 1-5) sławnej *Römische Geschichte* (dalej RG) Theodora Mommsena zostały opublikowane w latach 1854-1856. Autor omówił w nich dzieje Rzymu od jego początków aż do zwycięstwa Cezara pod Thapsus w 46 r. p.n.e. Czwarty i ostatni tom (w dwóch woluminach) miał być poświęcony Rzymowi cesarskiemu, ale nie ukazał się nigdy. Mimo to, właśnie RG była tym dziełem, za które w 1902 roku otrzymał on nagrodę Nobla w dziedzinie literatury². Przez te około pięćdziesiąt lat nie brakowało wszakże informacji i domysłów, że Mommsen – zajęty edytorstwem źródeł, publikacją fundamentalnych monografii oraz polityką – w dalszym ciągu pracował jednak nad swoją wielką syntezą.

W roku 1866, pilnie potrzebując pieniędzy, zamierzał opublikować swoje wykłady dotyczące Cesarstwa Rzymskiego w Anglii i we Francji. Z okazji swoich sześćdziesiątych urodzin w 1877 roku pozwolił sobie nawet na humorystyczny pomysł. Mianowicie rozdzielił wśród swoich gości 100 egzemplarzy zeszytu, zawierającego odbitki dwóch jego wcześniejszych artykułów, który opatrzył autoironicznym tytułem: „*Römische Geschichte von Theodor Mommsen. Vierter Band*”. W korespondencji ówczesnego świata uczonych i wykształconej publiczności, która nie tyle spragniona była nowej historii Cesarstwa Rzymskiego, ile ciekawa poglądów Mommsena na ten temat (s. 45), jeszcze w latach osiemdziesiątych XIX wieku spotyka się ślady, że nadal nad nią pracował i samej idei nie porzucił (s. 16). On sam mówił o tym jeszcze przy odbiorze nagrody Nobla w 1902 roku (s. 17).

¹ Zob. A. Demandt, „*Die Hensel-Nachschriften zu Mommsens Kaiserzeit – Vorlesung*”, *Gymnasium*, 93, 1986, s. 497-519.

² Nic licząc Nobla dla Churchilla był to pierwszy i ostatni jak dotąd Nobel dla historyka.

„Ten prawie klasyczny temat, dlaczego Mommsen nie napisał historii Cesarstwa...”³ interesował niepomnie nie tylko współczesnych, ale i potomność. Także dzisiaj można wskazać na prace specjalnie temu problemowi poświęcone⁴.

Uczniowie i współpracownicy Mommsena uważali, że przed napisaniem *Römische Kaisergeschichte* (dalej RKG) powstrzymywał go niezadowolający wówczas stan publikacji materiału epigraficznego. Argument ten chyba słusznie nie znalazł uznania w oczach A. Demandta, który uważa, że brak tej podstawy źródłowej nie przesądzał o możliwości opracowania RKG (s. 18).

Wskazywano też na fakt, że źródła narracyjne epoki koncentrowały się na wydarzeniach dworskich, które Mommsen nie interesowały wcale, a które musiałyby omawiać. Za niepodważalny można uznać argument, że Mommsenowi brakowało wciąż czasu. Był zajęty przygotowaniem krytycznych edycji źródeł dla serii *Monumenta Germaniae Historica – Auctores antiquissimi*, edycją ustawodawstwa cesarskiego, pracą nad *Staats- i Strafrecht*, polityką. Przede wszystkim zaś absorbowały go zobowiązania wobec CIL-u. On sam w 1883 roku w liście do ministra von Gosslera napisał, że przerwał pracę nad RKG w związku z pracą nad CIL-em (s. 18).

Nie mniej interesujące są powody, które Demandt określił jako subiektywne. Bodaj najważniejszy z nich wyjawiał sam Mommsen w liście do swej córki Marie (żona Wilamowitza), napisanym w kwietniu 1882 roku w Neapolu, w którym m.in. możemy przeczytać: „...święta halucynacja młodości już minęła, teraz wiem niestety, jak niewiele wiem...” (... die heilige Hallucination der Jugend ist hin, ich weiss jetzt leider, wie wenig ich weiss..., s. 19). Ten brak wewnętrznej odwagi podkreślał też w liście do Wilamowitza z 2 grudnia 1883 roku: „Brakuje mi tylko naturalności albo czelności młodego człowieka, który o wszystkim dyskutuje i wszystko kwestionuje i o tyle nadaje się wyśmianiu na historyka” (Mir fehlt nur die Unbefangenheit oder Unverschämtheit des jungen Menschen, der über alles mitspricht und abspricht und sich in sofern vortrefflich zum Historiker qualifiziert, s. 19). To samo powiedział przed nowym włoskim wydaniem dotychczasowych tomów RG: „Nie mam już odwagi jak za młodu, odwagi by błędzić” (Non ho più coraggio come da giovane, il coraggio dell'errare⁵). Brak odwagi, wynikający ze świadomości własnej niedoskonałości, pozostawił na zawsze w stadium projektu niejedną nie napisaną syntezę. Wielka sława otaczająca Mommsena z pewnością działała deprymująco na autora, który miał prawo lękać się reakcji czytelników. Zwłaszcza jeśli ktoś, tak jak Mommsen (wg własnych słów), pojmował zadanie i istotę historiografii jako „polityczną pedagogikę” w „służbie narodowo-liberalnej propagandy” (s. 19).

Nieliczne wypowiedzi Mommsena na temat jego RKG były różnie oceniane i interpretowane (nie można oczywiście przytoczyć tu wszystkich). Na przykład K.J. Neumann, O. Hirschfeld, L.M. Hartman i inni podkreślali brak inskrypcji (s. 21). Wilamowicz pisał w 1918 roku, że Mommsenowi leżał na sercu tylko Cezar i RKG zamierzał wykonać nie tylko z własnej woli, ile pod naciskiem zewnętrznym (publiczności). Zdecydowanym sceptykiem był Ed. Norden, który w ogóle negował fakt, że po roku 1877 Mommsen pracował jeszcze nad RKG, uznając głosy na ten temat za „offizielle Familienlegende” (s. 17). Zdaniem Ed. Meyera: „Der entscheidende Grund, weshalb er sein Werk nicht fortgeführt und den vierten Band nie geschrieben hat: von seinem Caesar führt zu Augustus kein Weg”. Ten pogląd podzielało wielu badaczy (s. 21 n.). L. Wickert (1969) podkreślał lęk Mommsena przed reakcją publiczności oraz trudność połączenia w tej syntezie historii cesarzy z historią państwa (s. 22). Według A. Momigliano wraz

³ A. Momigliano, *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma 1955, s. 155.

⁴ U. von Wilamowitz, *Theodor Mommsen. Warum hat er den vierten Band der Römische Geschichte nicht geschrieben?*, Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik, 12, 1918, s. 205-219; M. J. Lasky, *Warum schrieb Mommsen nicht weiter?*, Der Monat, 2, 1950, s. 62-67; A. Wucher, *Mommsens unvollendete römische Geschichte*, Saeculum, 4, 1953, s. 414-436; A. Demandt, *Mommsens ungeschriebene Kaisergeschichte*, Jahrbuch der Berliner wissenschaftlichen Gesellschaft 1983, s. 147-161.

⁵ G. Bolognini, *Teodoro Mommsen*, Archivio Storico Italiano, V serie, 33, 1904, s. 259.

z ogłoszeniem *Staatsrecht* i analizą dziejów prowincji, istotniejsze strony *Kaiserzeit* zostały już omówione przez Mommsena⁶. Badacze anglosascy, m.in. G. Highet (1949) i M.J. Lasky (1950), sądzili, że miał on cierpieć na rodzaj politycznej neurozy, iż współczesność przeżyje nowy późny antyk i dlatego jego historii pragnął zaoszczędzić współczesnym (s. 23). Marksiści, m.in. J. Kuczynski (1978), mniemali, że Mommsen wzdragał się przedstawić upadek jednego z systemów eksploatacyjnych (s. 23).

Podsumowując te i inne poglądy A. Demandt słusznie zauważył, że rozkładanie akcentów o wiele więcej mówi o ich autorach niż o samym Mommsenie (s. 23). I dodajmy, więcej mówi o czasach i o systemach politycznych, w których oni swe opinie wyrażali. A. Demandt (s. 24 n.) słusznie polemizuje z opinią o braku zainteresowania Mommsena dla późnego antyku wskazując na CIL, *Staats- i Strafrecht*, *Auctores Antiquissimi*, edycje *Codices: Theodosianus i Iustinianus* oraz tytuły wykładów w latach 1861–1887, z których połowa odnosiła się do późnego antyku. Sam Mommsen mówił do sir Williama Ramseya i do Monsignore Duchesne, że gdyby podarowano mu drugie życie, wtedy poświęciłby je późnemu antykowi (s. 25).

Jak wyglądałby Mommsenowski IV tom, gdyby został napisany? Według Mommsena część szósta tomu IV byłaby zatytułowana: „Kampf der Republikaner gegen die durch Caesar errichtete Monarchie und deren definitive Feststellung”. Natomiast część siódma miałaby tytuł: „Das monarchische Regiment in seiner Eigenart und die Fluktuationen der Monarchie so wie die durch die Persönlichkeiten der einzelnen Herrscher bedingten allgemeinen Regierungsverhältnisse” (s. 27).

Jak już powiedziano wyżej, w 1980 roku Demandt odnalazł w Norymberdze jedyny do dziś znany pełny zapis wykładów Mommsena dotyczących Rzymu cesarskiego (s. 28). Są to trzy części wykładów spisanych w latach 1882–1886 przez Paula i Sebastiana Henselów, które obecnie znajdują się w posiadaniu wydawcy. Część pierwsza została zanotowana przez Paula Hensela (1860–1930) w latach 1882–1883 i obejmuje epokę od Cezara do Wespazjana (s. 28, 35); są to zeszyty mające odpowiednio 64, 63, 68 stron. Część druga – to wykłady zanotowane przez jego ojca Sebastiana Hensela w 1883 roku. Razem 367 stron historii rzymskiej od Wespazjana do Dioklecjana z autobiograficznymi wstawkami słuchacza i karykaturami (s. 28, 36).

Część trzecia, składająca się z 241 stron, to historia rzymska od Dioklecjana do Alaryka (właściwie do Honoriusza – tak rękopis – inaczej Demandt) spisana przez Sebastiana Hensela w latach 1885–1886 (s. 28, 36).

Całość opublikowali obecnie państwo Demandt za zgodą żyjących członków rodziny Hensel (s. 50), nie czując się związani testamentowym zakazem Mommsena, aby nie publikowano jego wykładów (s. 46). Na podstawie porównań z dostępnymi tekstami paralelnymi wydawca bardzo wysoko ocenia wartość rękopisów Henselów (s. 46). A. Demandt poszukiwał jeszcze innych rękopisów wykładów Mommsena w berlińskim Kollegu, ale daremnie. Natomiast 5 marca 1991 roku odnalazł on w Archiwum Akademii Nauk w Berlinie (wówczas Berlin Ost) liczący 89 stron rękopis Mommsenowskiej RKG (Cezar i Pompejusz), który dołączył do prezentowanej edycji.

A. Demandt skorygował wszystkie błędy studentów oraz dostrzeżone błędy Mommsena i wyposażył edycję w przypisy, w których znalazła się najnowsza literatura przedmiotu. Przedstawił też krótki zarys Mommsenowskiego obrazu epoki, z jego słabościami i zaletami (s. 38–45). Tam, gdzie było to możliwe, starał się odszukać źródła, na których bazował Mommsen (s. 49). W ten sposób przynajmniej w tak niedoskonałej formie możemy poznać poglądy Mommsena na historię Cesarstwa Rzymskiego. Trzeba obiektywnie przyznać, że tekst czyta się dobrze, a wykład jest bardzo interesujący. Czy jednak przedstawione tu poglądy możemy uznać *en bloc* za miarodajne, wydaje się wątpliwe. Już sam fakt, że Rzymowi cesarskiemu Mommsen dedykował jedynie jedną część tomu IV dowodzi, że w chwili ukształtowania się takiego zamysłu niewiele wiedział on jeszcze o tej rozległej i oświetlonej ogromną ilością źródeł epoce. Trzeba też zwrócić uwagę na to, że jego

⁶ Momigliano, o.c., s. 155 n.

podstawowe prace dotyczące Rzymu cesarskiego są późniejsze od daty manuskryptów rodziny Hensel⁷. Nawet w sprawach najbardziej fundamentalnych poglądy Mommsena nie były jeszcze skryształizowane; np. na s. 580 jest mowa o powstaniu germańskich państw sukcesyjnych na Zachodzie już w V w. (Goci, Wandalowie, Burgundowie), podczas gdy w napisanych kilka lat później *Ostgothische Studien* Mommsen wypowiedział pogląd, że powstanie germańskich państw należy łączyć dopiero z Frankami i Longobardami. Podobnych wątpliwości można by zgłosić znacznie więcej. Są tego w pełni świadomi także Wydawcy.

Bez wątpienia jednak przygotowanie do druku wykładów Mommsena w wersji P. i S. Henselów przyniesie starożytnikom spore korzyści poznawcze, a wkład pracy Barbary i Aleksandra Demandt zasługuje na słowa najwyższego uznania.

Jan Prostko-Prostyński

Anthony A. Barrett, *Caligula. The corruption of power*, London, B.T. Batsford Ltd., 1989, ss. XXVI, 334.

Książka, rozpoczynająca serię biografii cesarzy rzymskich, prezentuje jedną z najbardziej kontrowersyjnych postaci antyku – Kaligulę. Wprowadzie autor stwierdził w przedmowie, że „książka ta została napisana bez wcześniejszych uprzedzeń” (s. XVIII) – ale już sam podtytuł („korupcja władzy”) wskazuje na oś zainteresowań. Celem pracy jest przede wszystkim rekonstrukcja faktów, gdyż analizą stanów psychicznych Kaliguli ma zająć się rozprawa przygotowywana przez A. Ferrilla. Omawiana pozycja składa się z obszernej przedmowy i czternastu rozdziałów. Prawie wszystkie rozdziały ujęte są chronologicznie; dwa rozdziały o charakterze problemowym omawiają kwestię działalności budowlanej Kaliguli oraz stosunek cesarza do Żydów. Książkę kończą dwa dodatki (imiona ofiar Kaliguli oraz monety, inskrypcje, rzeźby), obszerne przypisy (s. 255-315), bibliografia i indeks. Rozprawę uzupełnia 31 ilustracji (prawie wyłącznie wyobrażenia monet), 6 schematów powiązań rodowych oraz 7 map i planów.

Przedmowa ma zasadnicze znaczenie dla książki Barretta. Przedstawiono w niej między innymi spis ważniejszych wydarzeń – jest on dokładny jedynie za lata 12-41, a potem podano tylko daty śmierci Klaudiusza i Nerona. Omówiono również stan źródeł literackich do panowania Kaliguli oraz zasady pryncypatu Augusta – jednak na podstawowym poziomie. Przedmowa stawia też szereg pytań związanych z osobą Kaliguli – szkoda jednak, że na większość z nich próbuje od razu dać odpowiedź. Zmniejsza to niewątpliwie przyjemność z lektury całej książki. Zdaniem autora trudno jednak w tym wypadku odpowiedzieć na zasadnicze pytanie każdej biografii – „jakim rodzajem osobowości jest dana postać?” (s. XVI). Szkoda, że Barrett przedstawia w przedmowie wnioski, pasujące o wiele lepiej do zakończenia. „Jego panowanie widziało pierwszy poważny wybuch antysemityzmu w świecie rzymskim” (s. XVI). Wbrew obiegowym opiniom, lista ofiar Kaliguli nie jest bynajmniej zbyt długa, a w dodatku wielu z nich autentycznie spiskowało przeciwko cesarzowi. Wreszcie autor przedstawił druzgocącą ocenę przydatności Kaliguli do roli władcy. „Wydaje się, że brakowało mu jakiegokolwiek moralnej odpowiedzialności. Był całkowicie nie przygotowany do rządzenia ani przez temperament, ani trening (...) Nie widzę stałości ani

⁷ Np. *Das diocletianische Edict über die Waarenpreise*, Hermes, 25, 1890, s. 17-35 = Ges. Schriften, 2, 1905, s. 323-340; *Die diocletianische Reichspräfectur*, Hermes, 36, 1901, s. 201-217 = Ges. Schriften, 6, 1910, s. 285-299; *Das römische Militärwesen seit Diocletian*, Hermes, 24, 1889, s. 195-279 = Ges. Schriften, 6, 1910, s. 206-283; *Ostgothische Studien*, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 14, 1889, s. 225-249, 453-544; *Nachträge*, ibidem, 15, 1890, s. 181-186 = Ges. Schriften, 6, 1910, s. 362-484; *Die Scriptores historiae Augustae*, Hermes, 25, 1890, s. 228-292 = Ges. Schriften, 7, 1909, s. 302-362; *Aetius*, Hermes, 36, 1901, s. 516-547 = Ges. Schriften, 4, 1906, s. 539-560; *Stilicho und Alarich*, Hermes, 38, 1903, s. 101-115 = Ges. Schriften, 4, 1906, s. 516-529.